

**LEONOR
SERRANO**

**Dones, educació
i treball**

M^a del Carmen Agulló (ed.)

E Eumo
Editorial

U UNIVERSITAT DE VIC
UNIVERSITAT CENTRAL DE CATALUNYA

PRESENTACIÓ

Dones, educació i treball és un recull de textos de Leonor Serrano Pablo (1890-1942), publicats al llarg de gairebé tres dècades, que plantegen un recorregut pel pensament feminista d'aquesta mestra, inspectora d'educació i advocada, en el qual té un lloc preeminent l'educació de la dona i, més concretament, de la dona treballadora.

La biografia i l'acció educativa de Leonor Serrano, tal com reflecteix l'estudi introductori de M^a del Carmen Agulló Díaz, ens permet comprendre l'evolució de l'educació i la pedagogia de la primera meitat del segle xx en el context català i espanyol. A la vegada, la seva trajectòria professional té sentit en aquest context i constitueix una resposta crítica, elaborada i compromesa amb els principals reptes plantejats en l'àmbit educatiu. Les seves propostes de millora per a l'educació primària tenen la voluntat de reduir el problema de l'abandonament a l'escola pública; la preocupació per la formació complementària respon a una concepció social de l'escola lligada a la militància socialista; i la difusió del mètode Montessori té a veure amb la necessitat urgent de renovar la metodologia a les aules. Fidel al seu pensament feminista, l'educació i el treball de la dona van ser dues de les seves màximes prioritats i, superant la dicotomia entre tradició i modernitat, va formular propostes en l'àmbit dels drets i la igualtat: el dret al treball lliure i retribuït i el dret a una educació completa des de la primera infància fins a la vida adulta.

Els conflictes viscuts al llarg d'una intensa trajectòria s'interpreten a partir dels diferents moments històrics pels quals va transitar Leonor Serrano. És així com la seva biografia ens mostra: la forma-

ció rebuda a Madrid a redós dels membres de la Institución Libre de Enseñanza, les oportunitats derivades dels viatges pedagògics i l'obertura envers els nous corrents i mètodes d'ensenyament que arribaven d'Europa i la transformació de l'escola pública impulsada des de l'Ajuntament de Barcelona; la sanció i els problemes derivats de la intolerància ideològica en temps de la dictadura primoriverista; el compromís polític com a continuació del compromís pedagògic durant la Segona República; la duresa i la inhumanitat de la guerra civil, que es va emportar el seu únic fill i el marit; i, finalment, les injustícies de la depuració franquista com a exemple de la ruptura que la dictadura va imposar.

Encara que el criteri de la col·lecció «Textos Pedagògics» sigui publicar una obra sencera i significativa del pensament de l'autor o autora corresponent, en aquest volum hem decidit incloure un recull d'articles que reflectís millor una trajectòria tan polièdrica i extensa com la de Leonor Serrano. Ens hem decantat per les aportacions en l'àmbit de l'educació i el treball de la dona en el context d'una visió social de l'escola. Unes aportacions que, malgrat la distància temporal, ens continuen interpel·lant i generant idees de present i futur.

Així ho subratlla l'estudi introductori de M^a del Carmen Agulló Díaz, doctora i professora titular de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de València, vicepresidenta de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) i membre activa del moviment de renovació pedagògica al País Valencià, molt especialment dins el moviment Freinet. La tasca investigadora de la professora Agulló s'ha centrat en la història de l'educació al País Valencià, més concretament durant l'etapa republicana i el franquisme, donant sempre veu a les dones en un context de recuperació del patrimoni historicoeducatiu valencià i de defensa de l'educació pública. Entre les seves publicacions destaquen *Mestres valencianes republicanes. Las luces de la República* (2008) i *20 mestres del segle xx al País Valen-*

cià (2017), al costat d'estudis i capítols de llibre sobre la mateixa Leonor Serrano que consten en la bibliografia d'aquesta edició.

Els cinc textos escollits i el rigorós estudi introductori ens presenten i revaloritzen les idees i l'acció pedagògica d'una dona, en paraules d'Agulló, «nascuda al segle XIX, que va transitar pel segle XX i que encara avui, al segle XXI, ens ajuda a pensar en les relacions entre pedagogia i política, i en la necessitat d'un ensenyament realment coeducatiu, crític i social». El conjunt justifica plenament que Leonor Serrano Pablo passi a formar part d'una col·lecció de clàssics com «Textos Pedagògics», que pretén articular i marcar les principals arrels i fites de la pedagogia contemporània.

Joan SOLER i Antoni TORT
Vic, novembre de 2019

ESTUDI INTRODUCTORI

M^a del Carmen Agulló

«El primer problema de la dona és la conquesta del pa.» Aquesta afirmació rotunda de Leonor Serrano en 1932 evidencia el seu vessant més compromès amb el pensament socialista i feminista, en resumir la connexió, per a ella inseparable, entre l'avanç social i el de les dones.

Aconseguir un treball lliure i remunerat és prioritari fins i tot a l'educació, malgrat que aquestes dues conquestes, treball i formació, hauran d'anar estretament unides. És la seua una proposta d'esquerres, que la diferencia del proteccionisme del feminisme burgès predominant en la societat catalana de finals del segle XIX i començaments del XX. Aquesta velada al·lusió a Bakunin es converteix en una provocació al lector o lectora que posa de manifest que els clàssics del moviment obrer són un referent per a la teoria pedagògica de Leonor Serrano, de marcat caràcter social malgrat trobar-se lluny de les propostes revolucionàries.

Perquè el progrés social només serà possible a través de les reformes econòmiques, i per aconseguir-les cal la contribució del treball de les dones, fet que, al mateix temps, els permetrà la independència econòmica i afectiva.

Un treball per al qual és imprescindible una educació prèvia rebuda mitjançant l'assistència obligatòria a escoles públiques i gratuïtes que permeten una formació integral: cultural, moral, manual i específica com a dones. És a dir, l'alliberament individual i col·lectiu tan sols s'aconseguirà mitjançant la incorporació de les dones al món del treball productiu, per al qual hauran estat capa-

citades a través d'una educació completa, que ha de comprendre totes les edats i tots els nivells, des de maternal fins a professional i universitària, enllaçades per mitjà de l'escola unificada.

El treball i l'educació de les dones i una pedagogia de caràcter social seran les preocupacions que travessaran les propostes de Leonor Serrano i a les quals donarà solucions des d'una perspectiva científica, conforme a la seua formació marcadament positivista. En són una mostra rellevant els textos que recollim en aquest volum, traduïts per primera vegada al català, en els quals es percep la seua evolució cap a una maduresa personal i intel·lectual dissortadament trencada de soca-rel per la repressió franquista.

Una trajectòria vital i pedagògica marcada per les dicotomies

Leonor Serrano Pablo va ser una dona marcada per les dicotomies: nascuda a Castilla i formada a Madrid, viurà i treballarà a Catalunya; de família de classe obrera, per professió i recursos econòmics serà membre de la burgesia intel·lectual; professionalment haurà d'exercir tasques fins aleshores exclusives del gènere masculí i en la seua vida quotidiana trencarà l'estereotip de l'«àngel de la llar» optant pel de ciutadana republicana... La resolució d'aquests conflictes permanents la convertirà en una dona amb un discurs propi, que, sense ser radical ni revolucionari, serà difícil d'integrar en cap grup influent, i la farà ser objecte d'injustes decisions al llarg de la seua trajectòria vital.

Nascuda el 22 de febrer de 1890 a Hinojosas de Calatrava (Ciudad Real), d'arrels humils, va poder estudiar gràcies a la concessió de beques. L'estudi serà per a ella la primera feina. Obtindrà el títol de mestra i exercirà a diferents escoles de Barcelona. Becada, estudiarà a la secció de ciències de la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio, formant part de la primera promoció

(1909-1912) i essent companya de Gloria Giner (amiga seua, casada amb Fernando de los Ríos), Josefa Úriz, María Luisa Navarro, Lorenzo Luzuriaga, María de Maeztu... Allí comença el contacte amb la Institución Libre de Enseñanza.

Forma part de la primera promoció d'inspectores, espai de poder educatiu reservat als homes. Juntament amb altres companyes reivindicarà una equiparació professional amb la masculina. En març de 1913 serà destinada a Barcelona.

En els inicis del seu treball destaca la preocupació per l'educació infantil. La seua especialització en la metodologia Montessori és bona mostra de la importància que atorga a les escoles maternals i infantils com a base de tota l'educació posterior. L'estada a Roma —on assisteix pensionada per l'Ajuntament i la Diputació al II Curs Internacional Montessori (1914)— i la creació d'escoles a Barcelona seguint aquest mètode, la convertiran en una de les majors difusores, mitjançant la traducció i publicació de llibres, la promoció de cursos com els de Barcelona i Madrid (1914) i el de Castelló (1923), i el seguiment de l'aplicació de la metodologia en les escoles creades per la Mancomunitat, la Diputació i l'Ajuntament de Barcelona.

De manera simultània, continua fent propostes per al millorament de l'escola primària, objecte de la seua tasca d'inspectora, sobre la qual fa suggerents reflexions que incideixen en l'organització i en els avantatges i dificultats de les diferents metodologies. Es basa en el seu coneixement teòric, fruit de les variades i actualitzades lectures de pedagogia, psicologia, medicina, biologia... i, en especial, de les seues observacions sobre la pràctica, que aniran augmentant conforme es desenvolupe la seua vida d'inspectora, dins d'una visió holística de l'educació.

Destaca la crítica que realitzarà en els anys trenta a la creació de grans grups escolars que converteixen l'escola en caserna, una observació extreta, sens dubte, de l'experiència pràctica dels inaugurats en dècades anteriors, considerats models:

Per això és convenient i humà que en comptes de multiplicar en extensió els graus dels grans grups escolars, que solen tenir milers d'alumnes i duplicar o triplicar l'ocupació de les classes, es graduï i completi en intensitat per col·laborar amb totes les necessitats familiars que es completen les unes a les altres; l'escola maternal o casa bressol per a infants d'un a tres anys; la de parvulari, l'elemental, la cantina, el rober i el preaprenentatge. Tot plegat forma una tutela de la societat en la família. Així és com ha de ser l'escola gran: més completa, com una gran família, i menys gran, com un nou quarter. (Serrano, 1933: 73)

A l'inici dels anys vint, l'objectiu de la seua preocupació es desplaça, en bona part cap a la formació complementària en els vessants professional i d'adults, així com la secundària, dins d'una concepció social de l'escola. Sense oblidar l'educació infantil i primària, ressegueix l'avanç vital de les persones i tracta d'oferir propostes innovadores seguint les pautes dels països més avançats que visitarà gràcies a una beca de la JAE (Junta d'Ampliació d'Estudis) al costat del seu marit, el també inspector Josep Maria Xandri Pich. En 1924 visitarà França, Bèlgica i Suïssa per investigar «Orientaciones de la enseñanza popular, aplicables a las escuelas complementarias y de adultos». Tallers escolars de preaprenentatge, camps agrícoles, escoles d'aprenentatge, escoles *ménagère*, pràctiques en indústries, classes d'adults... seran objecte de les seues visites i d'una posterior anàlisi crítica.

Afirma que l'educació secundària ha de créixer millorant el currículum, en lloc d'ampliar-lo, i augmentant els centres que imparteixen formació professional més que els de batxillerat, perquè, per a la majoria de la població, són més útils els d'estudis d'arts i oficis i, per tant, cal prestar-los més atenció.

Un fet imprevist canviarà la seua trajectòria vital. Durant la dictadura de Primo de Rivera és traslladada, de manera alegal, de Barcelona a Castelló. Com que no es va obrir cap expedient oficial tan sols resten hipòtesis sobre la causa de la sanció.

Una primera apunta a una acusació de nacionalista sobre la base d'aquest paràgraf en què lloa les creacions educatives de les institucions catalanes:

Això no obstant, totes aquestes iniciatives barcelonines, basades en la propaganda lingüística i política, sense aprofundir pròpiament en els problemes de l'educació femenina, avui dia són realitats pràctiques brillants, dignes d'imitació i estímul real del nostre patriotisme.

No hi ha dubte que els poders regionals de Catalunya han obert a la dona un ampli marge de confiança i busquen de manera incansable la seva col·laboració en els ideals nacionalistes, ja que ella (com proclamaven en la citada inauguració de la nova Casa de l'Institut de Cultura totes les autoritats regionals que hi havia congregades) serà el suport més ferm en la reconstitució de la pàtria catalana, termes que van subratllar tant el cardenal-arquebisbe de Tarragona i el bisbe de Barcelona com el president de la Mancomunitat i els diputats i prohoms del catalanisme, convocats davant dels milers d'associades per la fundadora, vídua de Verdaguer, i la ponent, la senyora Sensat. (Serrano, 1923: 305)

Luis Bello, però, considera que el fet detonant fou la seua estricta concepció de l'ètica professional en no permetre influències en la seua actuació com a membre d'un tribunal d'oposicions.

De Castelló serà traslladada a Osca (1926) on publica *La enseñanza complementaria obrera*, memòries del viatge que fa pensionada per la JAE. I, continuant la sanció, serà destinada a Saragossa (1928), en companyia del seu espòs. Allí no decau la seua intensa activitat d'inspectora i pedagoga, de la qual és una mostra l'adhesió a la Primera Convención Internacional de Maestros celebrada a Buenos Aires el 1928. En eixe mateix any obtindrà la llicenciatura en dret.

Finalitzada la dictadura, el 14 d'abril de 1930 el matrimoni torna a Barcelona. Un any després, la proclamació de la Segona

República suposarà l'inici d'una etapa de compromís polític, i de plenitud en el terreny personal i professional.

Entre 1932 i 1933 Serrano desenvolupa una gran activitat política dins la Unió Socialista de Catalunya (USC): participa en mítings en la campanya d'eleccions al Parlament de Catalunya; imparteix conferències centrades en el paper de les dones i la seua missió dintre de la política; és nomenada secretària de Cultura i Acció Femenina de la Comissió Executiva de la USC; escriu articles en el diari *Las Noticias* —sota el títol *Tiempos Nuevos*—, i col·labora amb *Justícia Social*.

La influència del seu pensament pedagògic es percep en la redacció de la ponència «L'Escola Social» presentada en el I Congrés Nacional de la USC i en la ponència cultural del II Congrés (1933) defensada per ella i per Joan Forment, Rafael Campalans i Rafael Ramis. Però abandona el partit quan Joan Comorera, a la direcció, emprèn una nova etapa que confluirà en la creació del PSUC.

Seràn anys en els quals combinarà una triple activitat: inspectora —essent vocal del Patronat Escolar Municipal de Barcelona—; advocada, especialitzada en dret laboral i defensa de les dones, i escriptora, formant part del comitè de redacció de la revista *Cultura Integral i Femenina* (1933) i publicant *La nueva enseñanza complementaria* i *Diana o la educación de una niña* —llibre de lectura escolar dirigit a l'educació pràctica de les ciutadanes republicanes— en castellà i català.

Les dicotomies, però, no l'abandonen: si havia estat acusada de catalanisme per la dictadura primoriverista, sembla que ara la seua concepció d'una Catalunya amb característiques pròpies però integrada dins d'un projecte europeista no és ben rebuda per les autoritats catalanes. Després del triomf del Front Popular, en maig de 1936 es dirigeix a la diputada socialista Julia Álvarez Resano, per sol·licitar-li que la tinguera present a l'hora dels nomenaments a Madrid.

I, una altra vegada, formar part d'un tribunal li causarà problemes. En aquest cas, del tribunal que ha de qualificar els cursets de selecció de 1936. La seua actuació serà denunciada pel diputat Joaquín Maurín en les Corts (9 de juliol de 1936) i el 30 d'abril de 1937 una ordre signada per Wenceslao Roces, en aplicació del Decret de 27 de setembre de 1936, la separarà del servei; dos mesos després és declarada en jubilació forçosa.

Leonor Serrano protesta per la sanció i en ser acceptada la reclamació, en maig de 1938, una ordre signada per Puig Elias la rehabilita en comprovar-se que era afectada al règim republicà i «de probada lealtad y competencia para el desempeño del cargo». Aleshores es fa càrrec de l'organització dels infants evacuats.

Al juny de 1938 morirà, en el front de guerra, el seu únic fill, Andreu, i en febrer de 1939, en un bombardeig a Alp, el seu marit. Sola, creua la frontera i intenta refugiar-se a França, però al mes d'abril torna per fer-se càrrec de la seua mare; s'instal·len totes dues a Madrid on ella treballarà en un centre privat.

Li són oberts expedients per la Comissió Depuradora de la Inspecció de Barcelona, declarant-la en suspensió de feina i sou, i pel Tribunal Militar de Responsabilidades Polítiques, per l'acusació del jutjat d'instrucció de Barcelona d'haver «pertenecido a partido de izquierda, y haber proferido manifestaciones en contra de la religión y en favor de los rojos, sin que aparezcan comprobadas otras actividades políticas de la misma». L'expedient serà tancat sense imposar cap sanció el novembre de 1945, tres anys després que Leonor Serrano haguera faltat a Madrid el 24 d'abril de 1942.

Molt més que el fracàs d'un projecte vital i professional víctima del franquisme, la seua desaparició simbolitza la pèrdua dels drets de les dones i d'una educació pública, activa i social.

L'escola social formadora d'una humanitat cooperadora

En el segle XIX s'havia produït el naixement del sistema públic d'ensenyament a l'Estat espanyol, que comportava la difusió de l'escola com a institució incorporant nens i nenes de les classes econòmicament febles a una cultura comuna, dins d'un paradigma social individualista i competitiu.

La breu durada en anys de l'escolarització obligatòria, els alts índexs d'absentisme, la incorporació prematura dels menuts al món de treball i l'escassa consideració social de la necessitat d'adquirir una cultura que era viscuda com a estranya, allunyada de la vida quotidiana i poc útil, repercutia en el manteniment d'uns índexs elevats d'analfabetisme, de manera destacada entre les dones. Escola i societat divergien, semblaven no tenir punts de contacte.

Al segle XX, les transformacions polítiques, socials, econòmiques i, fins i tot, morals derivades de la Gran Guerra, coadjuvaren al sorgiment d'una nova civilització: la civilització del treball, que exigia el naixement d'una nova pedagogia que suposara una implicació major de l'escola amb la societat, és a dir, de marcat caràcter social, de cap manera aïllada dels problemes que afecten l'alumnat.

El compromís polític i social de Leonor Serrano, que coincideix amb el sentit humanista del socialisme de Fernando de los Ríos, la durà a reivindicar una nova escola amb més sentit moral, que ha d'anar més enllà de la transmissió dels continguts intel·lectuals perquè el que cal és conèixer la realitat social. S'imposa «un nou cultiu de l'home, de cara als homes, a la societat, a la Humanitat i no de cara a llegir i escriure» (Serrano, 1931: 39).

L'escola no pot continuar allunyada de la realitat i ha de fer conscient l'alumnat dels problemes de la societat, de manera que ha de formar una consciència social, persones crítiques i capacitades per donar-hi resposta.

Cal formar ciutadans i cal formar persones. En l'estela dels grans pedagogs —Dewey, Freinet, Makarenko, Ferrer Guàrdia— Serrano considera que l'escola ha d'estar compromesa amb el canvi social, encara que, per a ella, aquest no ha de ser revolucionari.

Dissenya el projecte d'una nova escola social, que comença els anys vint i completa en l'etapa republicana, que s'ha d'estendre quantitativament i qualitativa, cap a l'exterior i l'interior, i que ha d'ampliar el seu objecte i el subjecte.

Quantitativament, ha d'arribar a un nombre cada vegada major de població, fet que implica estendre-la a l'ensenyament preescolar i postescolar. Reclama l'escola obligatòria des dels tres anys fins als divuit, des de l'escola bressol fins a l'institut i la universitat, sense oblidar les ensenyances complementàries, i els ensenyaments de la vida domèstica i de la puericultura a les dones de dotze a catorze anys. Cal completar l'escola, vincle entre l'avui i el demà, amb una ensenyança complementària de les seues funcions, que es consolidi en la vida social en afermar els seus dos extrems.

Al mateix temps, ha de complir una funció social. Planteja la creació de cantines, robbers i mutualitats, i una escola maternal annexa a la primària, en què les nenes puguin fer-hi pràctiques. Són mesures que, dins d'un paradigma de justícia social i no de beneficència, compensen les desigualtats socials.

És en aquesta proposta d'escola social on cal emmarcar la preocupació per l'ensenyament complementari, en especial pel preaprenentatge i l'educació d'adultes, que ocuparan gran part de la seua producció escrita. L'escola primària no és suficient, cal una autoeducació a través d'institucions complementàries.

L'escola social implica, a més, millora qualitativa, desenvolupament *interior*. Ha d'estar adaptada al medi, però és indispensable la formació moral per tal de reintegrar els alumnes a la societat com a elements útils.

Per això cal canviar la metodologia. El coneixement que té Serrano de l'Escola Nova la duu a plantejar que no poden con-

tinuar sent predominants el memorisme, la passivitat, ni l'individualisme.

L'Escola Nova defensa que la vida s'òbriga pas dins l'escola, i ella n'adoptarà, a més del vitalisme, els principis bàsics d'activitat, llibertat, individualitat i col·lectivitat, reclamant-los dins de l'obligatòria, i, de manera prioritària, en la complementària.

Les assignatures seran substituïdes per centres de treball, per temes concrets vinculats als interessos de l'alumnat: l'alimentació, el moviment i el llenguatge, en aquest ordre, per als menuts; mentre la lluita i el treball, la sociabilitat i la pubertat centraran els de l'adolescència.

Temes que hauran d'estar relacionats amb l'ambient, per tal de facilitar l'observació de la vida, partint dels sentits, de l'activitat de l'alumne. Serrano utilitza el concepte d'«observació entusiasmada» per definir una metodologia que «se conseguía fortaleciendo la relación física y emocional del alumnado con el entorno que le rodeaba» (Simón; Sanz, 2010: 69).

Activitat i cooperació. El treball en equips ha de substituir la tradicional emulació i, per damunt de tot, l'escola ha de formar persones mitjançant el treball, de manera que aquest no serà una assignatura sinó un autèntic *mètode de formació*.

I si en l'escola dels menuts seran la norma l'aprenentatge sensorial i el joc, que permeten arribar al coneixement del que és concret, en la preadolescència el joc serà substituït pel treball, que es convertirà en el mitjà de relació de l'alumne amb la naturalesa, permetent-li arribar a l'abstracció i a ser útil a la societat. El treball és, doncs, el mètode, no una activitat: «no intentem donar professions ni especialitzacions als nens, sinó donar-los habilitat i orientació pràctica» (Serrano, 1933: 31).

L'escola no és un taller clàssic de formació professional en el qual s'ensenya i s'aprèn un ofici determinat. El concepte de preaprenentatge és diferent:

Un conjunt de coneixements d'aplicacions de la cultura general, amb vistes a la concreció i realització de l'esforç útil, social. Esforç comú i de caràcter cultural per a tots els nens. El treball manual, ideat i preparat per l'intel·lectual (dibuix i modelatge, lineal i matemàtiques, segons cada cas) i realitzat per les mans. Perquè tot futur intel·lectual sàpiga com costa realitzar i tot futur obrer manual sàpiga com costa pensar i calcular. (Serrano, 1933: 31)

El treball es converteix així en un mètode de superació de la dicotomia entre treball manual i treball intel·lectual, i entre treballador manual i treballador intel·lectual, en valorar-los tots dos perquè han experimentat el fer i el pensar. Un plantejament expressat per Makarenko i que serà recuperat per Gramsci, Freinet i Freire.

El valor moral del treball se'ns mostra ací en tota la seua vàlua.

La present selecció de textos

La tria dels cinc textos que conformen aquest volum ha estat feta amb la intenció de mostrar les propostes teòriques i pràctiques de Leonor Serrano vinculades a l'educació de les dones i a una visió social de l'escola. N'han restat excloses d'altres, igualment interessants, que han gaudit d'una major difusió com les seues observacions al mètode Montessori, del qual va ser una de les principals introductores.

Hem volgut destacar, en oferir textos redactats en un període de prop de tres dècades, la seua evolució personal i pedagògica, marcada pels esdeveniments polítics i socials dels convulsos inicis del segle xx, tant mundials —Gran Guerra— com de l'Estat espanyol, que culmina en una pedagogia de marcat caràcter social, identificada amb els principis de la política educativa republicana.

El primer text seleccionat, «El trabajo intelectual y el trabajo manual de la mujer moderna» (1916) s'emmarca dins d'un cicle

de conferències pronunciades en 1916 a l'Ateneu de Barcelona al voltant de l'educació femenina. Les conferenciantes —Carme Karr, Maria Domènech, Rosa Sensat, Maria Baldó i Dolors Monserdà— són totes elles autoritats dins de l'incipient feminisme català i representen el vessant regeneracionista.

És un escrit pioner, redactat quan feia escassament tres anys que era inspectora a Barcelona, però ja havia aconseguit un espai dins d'aquest grup de dones influents en la vida social i cultural catalana.

Hi trobem els tres eixos centrals de la seua pedagogia: el treball, eina de transformació social; el paper de les dones, i l'educació com a instrument indispensable per a la formació personal.

S'hi percep també un clar rerefons de la seua ideologia socialista: l'economia és la base de la societat i el treball, la condició de vida indispensable. Com que és imprescindible per a l'avenç de la humanitat, la primera reivindicació de les dones ha de ser el dret al treball lliure i retribuït. Explica que, fins eixe moment, la relació establerta ha estat de defecte —les de classe alta no treballaven— i/o d'excés —les obreres realitzaven massa feina mecànica. Cal que puguin realitzar treball físic i intel·lectual, més enllà de l'exercici de la maternitat, considerat com un treball de caràcter social.

Després de rebatre les teories que fonamenten la inferioritat femenina en causes fisiològiques, estableix una qüestió encara avui en dia de màxima actualitat: si s'admet una major feblesa física i espiritual de les dones, aquestes febleses són congènites o adquirides?, transitòries o permanents?

La dicotomia sexe/gènere, naturalesa/cultura s'apunta clarament i, per tal de donar una resposta als interrogants, suggereix la creació d'un nou ambient que permeta una completa llibertat de selecció del treball, prèviament preparada i facilitada per una educació de caràcter físic, intel·lectual, moral; de cultura general que incloga puericultura i pedagogia, i de l'aprenentatge de la profes-

sió elegida, sense cap tipus de traves. Es crearia una nova cultura femenina dirigida a habitar les dones al treball.

Coincideix amb Emilia Pardo Bazán, qui qualificava de «doma» l'educació de les dones, quan afirma que mentre en l'educació de l'home sempre hi ha hagut orientacions positives, en la d'elles tot és «negació i reclusió; retenció i apagament de la idea en el detall; de la persona a l'ambient» (Serrano, 1916: 46).

Apunta un altre tema de debat quan denuncia l'escàs valor que s'ha atorgat a les produccions artístiques de les dones —literatura, pintura...— per haver estat realitzades amb la intenció de seguir els cànons masculins, assumits com a preceptius, i de buscar una crítica favorable també masculina, que les ha condemnat a la falta d'originalitat. Cal que les dones segueixin les pròpies directrius a l'hora de crear, tal com han fet en l'exercici del govern, on han mostrat l'excel·lència, segons reconeix Stuart Mill.

Per tal d'aconseguir la igualtat entre sexes proposa un seguit de mesures socials, i finalitza afirmant que el feminisme és un problema econòmic i que, a l'Estat espanyol, és prematur, a causa de la incultura existent. Cal una educació física i cultural per habitar les dones al treball. D'ací sorgirà un feminisme conscient.

El segon text objecte de la nostra tria està també relacionat amb l'educació de les dones: «Autoeducación y plenitud» (1923), extret de l'obra més original de Leonor Serrano: *La educación de la mujer de mañana*. Tracta de l'*autoeducació* que cal desenvolupar al llarg de tota la vida perquè l'educació primària, bàsica, no és suficient per a la formació integral i permanent de la persona.

En la societat, les dones han d'exercir un triple paper: l'humà, el femení i el potenciable d'especialització social. En conseqüència, ha d'existir una triple educació, de caràcter general, femenina i funcional. Cal, per tant, l'*autoeducació*, que és garantia de vitalitat psíquica i que ha de dur-se a terme mitjançant la intensificació de la seua vida interior, de l'ensenyança complementària i de l'exercici del treball.

L'*autoeducació* s'inicia en l'adolescència i està relacionada, en un primer moment, amb el sorgiment dels sentiments, en especial de l'ansia de superació i de l'amor. En la infància, la nena no es pot autoeducar perquè es relaciona amb objectes; en l'adolescència passa a una relació amb persones, i, per fi, al cultiu del sentiment de l'amor creador, que li permet transformar el medi.

Aquesta força de l'amor que la duu a servir a la societat, a la família i a l'espècie, marcarà el pas de la infància a la plenitud i significarà el desig de formar la pròpia família, de manera que, mentre l'ideal sexual de l'adolescent és la dona, complement de la seua individualitat, el de la dona és l'home com pare del seu fill, complements tots dos de l'espècie. La intensificació de la vida interior, l'aparició de sentiments altruistes, serà indispensable per autoeducar-se.

Un segon mitjà d'autoeducació és l'*educació complementària*, que ha de seguir tres orientacions: cultura general complementària, cultura domèstica —no voluntària sinó obligatòria per preparar-la per a la seua funció femenina específica— i cultura professional, dirigida a l'especialització social, és a dir, a l'ofici o la professió.

Escrit abans del viatge que feu becada per la JAE, les dades que ofereix no són impressions personals sinó extreptes de l'obra de Lorenzo Luzuriaga *La enseñanza primaria en el extranjero*. Remarca que l'ensenyament complementari contempla una gran diversitat d'experiències. Mentre algunes institucions estan centrades en els cursos complementaris per tal d'ampliar l'ensenyament primari, altres són escoles primàries de caràcter superior que imparteixen cultura general i especialitzada (agrícola, industrial, comercial i domèstica), mentre d'altres són escoles professionals femenines.

Destaca la varietat de les dedicades a la formació de les dones: escoles nocturnes per a analfabetes o de perfeccionament —de continuació—, centres d'ensenyament superior, i, fins i tot, universitats exclusivament femenines. Però, per a ella, les més interessants són les escoles *ménagère* i les rurals ambulants —que

s'estableixen per temporades als pobles i amb cursos determinats (economia, puericultura, indústries rurals...).

A l'Estat espanyol l'ensenyança complementària per a dones té un recorregut vinculat amb la Institución Libre de Enseñanza i entitats relacionades i, sobretot, amb dones pioneres en la promoció de l'educació femenina. Ací ofereix un interessant llinatge de dones que considera compromeses amb aquest tema, entre les quals destaquen Concepción Arenal, Concepción Saiz, Matilde García del Real, Carmen Rojo, Magdalena S. Fuentes, Leonor Canalejas, Carme Karr, Dolors Monserdà, María de Maeztu...

I proporciona una data concreta per al primer intent oficial d'educació general femenina: 1913, quan Altamira crea les inspectores de primera ensenyança i escoles d'adultes de caràcter complementari, professional i domèstic. Dues experiències que ampliaran l'educació femenina circumscrita a les escoles primàries i normals.

El tercer mitjà d'autoeducació és l'exercici del *treball intel·ligent*, no del mecànic, sinó del precedit per la idea; el treball que s'humanitza per la cultura. Totes les dones han d'exercir un treball que en moltes ocasions és el domèstic, el qual es considera una modalitat més i una manera de complementar el treball masculí, que es fa fora de casa. Ha de ser reconegut com a treball per la llei, de manera que planteja com a dret de les dones ser retribuïdes per l'home per l'assistència de la llar.

Denuncia que la incorporació de les dones al mercat de treball, a més de l'exercici de les feines domèstiques, és un fet acceptat, per la seua necessitat, per totes les ideologies. Però els conservadors, que ho qüestionen, en realitat el que no admeten és que les dones ocupen els llocs directors, perquè l'explotació de les obres no la combaten.

Les dones, per tant, han de poder exercir el treball intel·lectual i, en especial, l'artístic, i els límits estan establerts pels propis interessos i capacitats.

El tercer text respon al títol «Las escuelas especiales de adultas» (1924). Es tracta d'un article publicat a la *Revista de Pedagogía*, dirigida per Lorenzo Luzuriaga i María Luisa Navarro, companys de la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio.

Parteix d'una reflexió basada en les seues observacions, fruit de l'experiència de deu anys com a inspectora a Barcelona, en un intent de definir una proposta de millora capaç d'integrar l'educació de les dones en un marc social.

Considera que el nexce de l'escola nacional amb la vida és la classe d'adults-adultes. En el cas d'elles, l'objectiu ha de ser completar una instrucció deficient i proporcionar-los una orientació professional i una cultura general dins de la qual cal incloure l'ensenyança domèstica *sempre* amb un caràcter eminentment pràctic.

Parteix del reconeixement que les alumnes acudeixen a les classes amb la finalitat d'aprendre una professió d'utilitat immediata, que els permeta incorporar-se al món laboral i gaudir d'independència econòmica, mentre que l'alfabetització i la imprescindible cultura general es troben menysvalorades per la seua escassa aplicació.

Per aconseguir avenços reclama posar en contacte l'avui amb el demà, és a dir, centrar-se en l'interès de les alumnes, al mateix temps que posa l'accent en la necessitat d'una metodologia i una seqüència d'aprenentatge idònies, tenint en compte la particularitat de les adultes, que no són nenes. Cal partir dels seus interessos com a dones i utilitzar un mètode atractiu, convertint l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura no en un objectiu en si mateix, sinó en instruments per donar sentit a totes les disciplines, considerades com grans centres d'interès.

A aquesta referència a la metodologia de Decroly s'hi afegeix la minuciosa enumeració de possibles materials que faciliten l'aprenentatge: el periòdic, el manual professional, la revista de modes... La formació s'ha de completar amb excursions, visites geogràfiques i/o artístiques, l'estudi de fàbriques o tallers, l'examen i observació

contínua i l'explicació parlada o escrita de la seua pròpia fàbrica o taller, dels successos locals i mundials... Tot plegat donaria resposta a la necessitat immediata d'aconseguir resultats, però basada en els interessos quotidians de dones treballadores, molt en la línia que plantejarà Freire de treballar sobre la base d'elements significatius per a l'alumnat, propis de l'ambient.

L'educació complementària no es pot reduir a l'àmbit urbà, cal crear escoles d'adultes en el món rural, per aprendre les tècniques de les indústries agrícoles i de les artístiques. Unes escoles que contribuïrien a la recuperació de les artesanies tradicionals i, de manera simultània, a combatre el despoblament en proporcionar possibles mitjans de subsistència a les dones rurals.

Conclou afirmant que les jóvens que constaten que anar a l'escola nocturna els resulta útil, sentiran també alguna vida interior, que els farà creure en la necessitat d'adquirir cultura general. Un sentiment que es transformarà en l'impuls per avançar.

Posades les bases teòriques de l'educació de les dones, i enumerades algunes de les institucions més destacades per poder dur-la a la pràctica en un sentit integral, el quart text que adjuntem, «La educación y las profesiones femeninas» (1932?), resumeix part de les reflexions i observacions relatives a l'educació de les dones que havien realitzat ella i Josep M. Xandri en el viatge que feren pensionats per la JAE, i que ja havia exposat prèviament de manera extensa en el llibre *La enseñanza complementaria obrera* (1926).

Es tracta d'un opuscle de la col·lecció «Cartillas Pedagógicas» editada per El Magisterio Español amb la intenció de proporcionar al magisteri continguts pedagògics en textos breus redactats per especialistes.

Dividida en sis apartats, els dos primers tracten de la necessitat de pares i mares de cooperar en proporcionar una educació que prepare les seues filles per la independència professional i personal, convertint-se en educadors a més de progenitors. Descriuen les característiques de la psicologia o vitalitat femenina, distingint

la part inconscient de la conscient i la que Serrano anomena feminitat essencial de l'específica. El sexe és qüestió de quantitat de substàncies biològiques i no de la seua qualitat; per tant, feminitat i masculinitat són complementàries, i la família és la síntesi perfecta.

En els quatre apartats següents tracta les professions i els oficis recomanats per a les dones, tant en l'àmbit urbà com en el rural, i les característiques que han de reunir les institucions que els impartisquen, partint de l'anàlisi dels resultats observats en les existents a Catalunya, Madrid, França, Bèlgica i Suïssa.

Cal que les dones formen la personalitat i obtinguen la llibertat a partir de l'exercici d'un treball, sent les més adequades les professions o indústries relacionades amb l'alimentació, el vestit i l'habitatge. Emfasitza que si la dona vol desenvolupar la mateixa cultura i el mateix treball masculins estarà en desavantatge. Per tant, no ha de perseguir el *fer* dels homes, *arribar* allà on ells arriben; sinó que *ser com és*, respondre a les seues necessitats, és allò que la pot dur a encetar nous camins.

Insisteix en la necessitat de formar de manera pràctica i completa les dones rurals, més enllà d'una formació en indústries agroalimentàries, impartint-los cultura general. Les dones dels àmbits urbans podran dedicar-se a treballs vinculats a la decoració d'habitatges i a les peces de vestir, rebent també la corresponent formació domèstica i cultural. Per tot plegat cal que adquireixen un ritme de treball, un costum de treballar personal. Han de descobrir la vocació, sense imposicions i habitar-se no a la resignació sinó a l'activitat ascendent.

El cinquè i últim text seleccionat il·lustra l'evolució del pensament de la inspectora cap a una educació social. *La nueva enseñanza complementaria* (1933) és una actualització i ampliació del mateix llibre de 1926 —al qual fa referència el quart text— i serà també la seua darrera obra publicada.

Escrit una vegada proclamada la República, basat en gran part en la seua experiència com a inspectora i en els viatges becats per

la JAE, és on s'hi percep de manera més clara el compromís de Serrano amb un nou concepte de l'escola social, formadora de ciutadans i ciutadanes, però, per sobre de tot, de persones. Una escola unificada que enllace des de la maternal fins a la d'adults, i s'amplia amb noves ensenyances complementàries.

Afirma que la nova escola ha d'incloure els valors del liberalisme del segle XIX de llibertat i desenvolupament individual, però els ha de complementar amb el col·lectivisme, la integració de l'individu com a membre de la societat. Al mateix temps, ha de perfeccionar la metodologia, que ha de convertir en activa.

En la primera part, dedicada a la *formació* dels menuts i adolescents, l'autora tracta l'ensenyança complementària *en l'escola*, detenint-se en els problemes de l'assistència escolar —«l'assistència escolar obligatòria és un mite»—, la formació de l'adolescent —cal fomentar el sentiment col·lectiu, convertint el treball en el taller en el nou mètode de formació— i la necessitat del preaprenentatge —dirigit a la realització d'un esforç útil i social a través de l'esforç comú— i del taller.

Describeix els diversos tallers pels quals passarà l'alumnat: de fusta, d'electricitat, del llibre o de la impremta, comercial —mecnografia, taquigrafia, comptabilitat... Hi ha uns capítols especials, sobre el preaprenentatge agrícola —escoles rurals— i sobre les nenes, on insisteix en la necessitat de no tancar-los la porta a cap treball, però incloent la formació domèstica, de caràcter pràctic i científic, que pot realitzar-se en escoles maternals annexes a la de primària o en establiments especialitzats com les *mènagère*.

En la segona part, *informativa*, desenvolupa com ha de ser l'ensenyança postescolar, centrant-se en la que està dirigida a combatre l'analfabetisme, a impartir cultura general i a les ensenyances especials, és a dir, a un ensenyament d'adults basat en la cooperació, que els permeta reintegrar-se com a elements útils a la societat.

Remarca la importància de partir de la psicologia de l'adult, diferent de la dels menuts, per la qual cosa han d'estar separats a

partir dels catorze anys, i de la necessitat d'impartir cultura, teoria, per compensar la pràctica del dia a dia. Una educació complementària a la rebuda pels nens i les nenes.

En el cas dels adults analfabets posa l'accent en l'ensenyança a través del mètode simultani de la lectura per l'escriptura, i la utilització de materials que desperten el seu interès de manera gradual: premsa, revistes, llibres.

La cultura general ha de basar-se així mateix en l'interès dels adults i les adultes i les classes complementàries han de resultar útils.

Tant l'educació escolar com la d'adults han d'estar basades en la cooperació, en una metodologia activa, en l'interès de l'alumnat i en la connexió de l'escola amb la societat.

Una pedagogia del segle xx per al segle XXI

Sorpren la modernitat de gran part de les pàgines incloses, que permeten una lectura en clau actual: la necessitat de l'escola unificada, que garanteix el dret a l'educació; el treball com eix metodològic; la cooperació per tal de construir una societat més humana; la insistència en la formació integral; l'interès de l'alumnat com a motivació per a l'aprenentatge; el qüestionament de la divisió en assignatures, i la proposta dels centres d'interès i els projectes.

El relleu atorgat a la necessitat del treball per a les dones com a mitjà d'alliberament confereix al seu discurs un caràcter feminista i social que l'allunya del proteccionisme de la burgesia. Condemna, però, el treball mecànic, deshumanitzador, mentre exigeix el que contribueix al desenvolupament personal i social. L'accés a l'educació en tots els nivells i en igualtat amb els homes, que els permeta capacitar-se professionalment, serà una reivindicació inseparable de la de caràcter laboral.

És un discurs propi d'un feminisme obrer, del qual són exemple les tres dones a les quals declara admirar: Rosa Luxemburg, Margaret Bondfield i Nadejda Krúpskaia.

Una altra de les seues aportacions fa referència a la consideració de la maternitat com a obligació de l'espècie però decisió individual i voluntària de cada dona. Coincidim amb ella en la necessitat d'una capacitació domèstica a través de la pràctica. L'exclusió del currículum comú actual de les matèries que ella vincula a les dones com a principals destinatàries —alimentació, vestit i habitatge—, posa en relleu la identificació de masculinització amb universalitat, de manera que els sabers tradicionalment considerats propis de dones s'han exclòs dels aprenentatges necessaris per a tothom.

Un cànon masculí que afecta igualment la cultura i que, segons l'autora, tan sols se superarà si, al mateix temps que es garanteix la igualtat en l'accés a l'educació, es construeix una nova cultura, que incloga els valors tradicionalment considerats femenins.

Apunts, suggeriments, reflexions d'una dona nascuda al segle XIX, que va transitar pel segle XX i que encara avui, al segle XXI, ens ajuden a pensar en les relacions entre pedagogia i política, i en la necessitat d'un ensenyament realment coeducatiu, crític i social.

Bibliografia

Publicacions de Leonor Serrano

- SERRANO DE XANDRI, LEONOR (1913). «Estudio sobre la memoria de palabras en las Escuelas». *Estudios Pedagógicos*, 1. [Memòria fi de carrera, Escuela Superior del Magisterio]
- (1915). *La pedagogía Montessori. Estudio informativo y crítico*. Madrid: Sucesores de Hernando.
- (1915). *Manual práctico del método Montessori*. [Versió de l'anglès i introducció de Leonor Serrano.] Barcelona: Araluce.

ÍNDEX

Presentació	7
ESTUDI INTRODUCTORI	11
Una trajectòria vital i pedagògica marcada per les dicotomies	12
L'educació i el treball de les dones: crear fills, crear obres, crear idees	18
L'escola social formadora d'una humanitat cooperadora	23
La present selecció de textos	26
Una pedagoga del segle xx per al segle XXI	35
Bibliografia	36
DONES, EDUCACIÓ I TREBALL	
Selecció de textos	41
El treball intel·lectual i el treball manual de la dona moderna	43
L'educació i les professions femenines	61
Les escoles especials d'adultes	95
Autoeducació i plenitud	103
El nou ensenyament complementari	139
	211